

DE KABINETSFORMATIE 1986

Rudy B. Andeweg

1. een saai formatie

Kabinetsformaties plegen in ons land, meer nog dan verkiezingen, bepalend te zijn voor de machtsvorming. Dan pas wordt beslist welke partijen gaan regeren en welke partijen naar de oppositiebanken terug worden verwezen. Weliswaar is het gebruik dat de regeringscoalitie op een meerderheid in de Tweede Kamer moet kunnen rekenen, maar deze randvoorwaarde laat over het algemeen verschillende mogelijkheden open. Verkiezingswinst of -verlies is voor een partij dan ook geenszins de belangrijkste factor met betrekking tot regeringsdeelname, zoals het lot van de PvdA in 1977 en 1981 laat zien. In de formatie wordt ook pas het regeerprogramma opgesteld. De verkiezingsprogramma's van de beoogde coalitie-partners spelen daarbij wel een rol, maar geen overheersende. Belangrijker is veeleer op welke punten de partijen elkaar wantrouwen en welke stokpaardjes de onderhandelaars zelf berijden. Tenslotte wordt ook pas tijdens de formatie beslist welke personen van de nieuwe regering deel gaan uit maken. Hier is de band met de verkiezingen wel ver te zoeken, gezien het vaderlandse gebruik om althans enkele bewindslieden te recruteren van buiten het parlement. Vrijwel ieder kabinet kende wel één of meer leden die op de valreep nog lid van een partij gemaakt moesten worden.(1)

Kortom: de kiezers wikken, maar de partijleiders beschikken, en dat leidt al jarenlang tot regelmatig weer opflakkerend verzet en pogingen tot hervorming. Die pogingen hebben soms nogal marginale wijzigingen op het oog (zoals het stellen van een termijn aan de formatie of afschaffing van het instituut van de informateur), soms zijn zij zeer ingrijpend. Daarbij moet uiteraard gedacht worden aan het voorstel van D66 om ons bestel door middel van een direct gekozen minister-president te veranderen in Amerikaanse richting; of aan het meer op Engelse leest geschoeide PvdA-plan om voor de verkiezingen twee stembusakkoorden te vormen op basis waarvan de kiezer vervolgens een nieuwe regering kan kiezen. In beide voorstellen wordt de strijd om het Catshuis dus verplaatst van de kabinetsformatie naar de verkiezingen.

Welnu, dat is precies wat gebeurd is, eerst nog verholen in 1982, maar in 1986 in alle openheid. Die "hervorming" heeft plaats gevonden niet door de aanvaarding van de voorstellen van links, maar door partijpolitieke ontwikkelingen ter rechterzijde, waar men eind jaren '60, begin jaren '70 nog fel gekant was tegen deze duidelijke keuze voor de kiezer. In het Nederlandse partijstelsel is sindsdien namelijk een zekere ontwikkeling te bespeuren in de richting van een tweedeling tussen links (PvdA, D'66, etc.) en rechts (CDA, VVD, etc.). Het CDA heeft in de loop der jaren een groot deel van zijn linkervleugel verloren. Dat begon al met de afscheiding der radicalen en de

fusie tussen NVV en NKV, en bereikte vooralsnog een eindpunt met het vertrek van Scholten en Dijkman. Electoraal gezien verloor het CDA vooral ontkerkelijkte kiezers aan de PvdA en min of meer kerkse kiezers aan de VVD.(2) De eersten zijn, ook voor het CDA, voor eeuwig verloren; de tweeden kunnen mogelijk teruggewonnen worden, maar uiteraard niet door innig met de PvdA samen te werken.

De coalitie-voorkeuren van CDA-kiezers laten ook een duidelijke verschuiving zien. In de jaren zeventig had meer dan de helft van de in het Nationaal Kiezersonderzoek ondervraagde confessionelen een voorkeur voor een coalitie met de PvdA, terwijl ongeveer een derde van hen de VVD als regerings-partner prefererde. In 1982 had, alweer volgens het Nationaal Kiezersonderzoek, nog slechts 7 procent van de CDA-aanhang een voorkeur voor een CDA-PvdA coalitie (of 21 procent voor enigerlei combinatie waarin ook de socialisten vertegenwoordigd zouden zijn), tegenover 57 procent met een voorkeur voor een CDA-VVD kabinet (of 87 procent voor enigerlei coalitie waaraan ook de VVD zou deelnemen). Deze omslag zou misschien nog geweten kunnen worden aan het wel erg sterke contrast tussen de kabinetten Van Agt I en II, maar dan zouden wij in 1986 eerder een afname dan een bevestiging van de trend verwachten. Dat blijkt niet het geval: in 1986 stelde het Bureau Intomart de vraag welke coalitie men zou wensen als de vigerende CDA-VVD coalitie in de verkiezingen haar meerderheid zou verliezen. Een meerderheid van de CDA-kiezers (55 procent) zag dan het liefst dat D66 zou aanschuiven bij de zittende combinatie, maar zelfs de Staphorster variant (CDA, VVD en "klein rechts") vond meer genade in CDA-kring (18 procent) dan een CDA-PvdA kabinet (10 procent). Onder VVD-kiezers was de geestdrift voor de PvdA als coalitie-partner nog geringer. Terecht leeft dan ook onder VVD-politici de overtuiging dat de "Des Indes variant" (een VVD-PvdA kabinet, al dan niet aangevuld met D66) tot fors verlies aan het CDA zou leiden.(3)

Voor CDA en VVD geldt bijgevolg dat de PvdA voor beide weliswaar de tegenstander is, maar dat zij elkaars electorale concurrenten zijn, en alleen al daarom tot elkaar veroordeeld bij de vorming van een regering. Daudt heeft betoogd dat de confessionele partijen de "Nolens-doctrine" (niet regeren met de socialisten dan in uiterste noodzaak) nooit hebben losgelaten(4). Onder de velen die Daudt's stelling in twijfel hebben getrokken behoort ook schrijver dezes.(5) Daudt lijkt echter meer gelijk te krijgen voor de jaren '80 dan voor de cerdere periode waarover hij schreef. In 1982 was in feite al gebroken met de traditie van "lood om oud ijzer" en "wij buigen niet naar rechts en wij buigen niet naar links". De informatie-poging van Van Kemenade was toen dan ook meer een zwarte-piet-spel dan een serieuze onderhandeling. In 1986 sprak de CDA-top echter ook openlijk en voor de verkiezingen uit dat die partij zo enigszins mogelijk de samenwerking met de VVD wilde voortzetten. Daarmee was bereikt wat PvdA en D66 in de jaren '60 en '70 hadden nagestreefd: een politieke partnerkeuze vóór in plaats van na de verkiezingen; maar beide partijen zullen daar in de jaren '80 weinig voldoening aan beleven.

2. de belangrijkste aspecten van de formatie.(6)

De verkiezingen van 21 mei 1986 gingen dus vooral om de machtsvraag en waren daarom ongekend spannend. Alleen wanneer CDA en VVD hun meerderheid zouden verliezen zou ook de kabinetsformatie spannend worden. Dat gebeurde niet en na de verkiezingen was de kabinetsformatie dan ook een anti-climax. Over deze saaiste formatie tot nu toe zullen geen boeken of memoires worden geschreven. Ook hier kunnen wij betrekkelijk kort zijn over de formatie zelf.

Na de gebruikelijke consultaties benoemde het staatshoofd de demissionaire minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Jan de Koning (CDA), tot informateur met een ongebruikelijk nauw omschreven opdracht: "(...) mede in het licht van de verkiezingsuitslag, op korte termijn te onderzoeken welke problemen een voortzetting van de coalitie tussen CDA en VVD in de weg zouden kunnen staan en langs welke weg deze problemen kunnen worden opgelost."(7) Het is opmerkelijk dat in de, kennelijk ook voor de koningin, zo duidelijke situatie na 21 mei niet direct werd gekozen voor een formateur, zijnde de beoogde minister-president. Verschillende fractieleiders, waaronder Lubbers zelf, hadden dat in hun schriftelijke adviezen ook bepleit. Een benoeming van Lubbers tot formateur in dit stadium zou echter verschillende nadelen hebben gehad. In de Nederlandse parlementaire geschiedenis zijn nogal wat formateurs vastgelopen, ook wanneer zij de beoogde premier waren na een duidelijke stembusuitslag (Den Uyl in 1977 bijvoorbeeld). Lubbers werd zo behoed voor het gevaar eerst zelf te mislukken om dan door een ander in het zadel te moeten worden geholpen. Verder zou er het praktische nadeel geweest zijn van de combinatie van premier en formateur, beide tijdrovende bezigheden. Dit klemde te meer omdat Nederland tot 1 juli het voorzitterschap van de EG bekleedde en Lubbers de bijeenkomst van de Europese top in Scheveningen moest voorbereiden. Tenslotte zou het staatshoofd dan duidelijk gekozen hebben voor het advies van het CDA en tegen dat van de VVD (twee informateurs afkomstig uit CDA en VVD). De benoeming van een CDA-informateur was de tweede voorkeur van beide partijen, en daarom een neutrale middenweg. Doordat fractievoorzitter Lubbers ook het voeren van de onderhandelingen overliet aan zijn voorganger De Vries was het CDA in feite met drie man in de formatie betrokken. Naast De Koning en De Vries was Lubbers immers op Algemene Zaken makkelijk en discreet bereikbaar voor de informateur, enkele deuren verderop.

De koningin mocht dan een informateur benoemd hebben, het verloop van de formatie bevestigde eens te meer dat het onderscheid tussen formateur en informateur nauwelijks nog betekenis heeft. Programma en zetelverdeling kwamen geheel voor rekening van de informateur en in de laatste vier dagen van de 52 dagen tellende formatie hoefde formateur Lubbers alleen nog formeel de personen voor de verschillende portefeuilles aan te zoeken en voor te

dragen.

Evenals informateur Scholten in 1982, hulde De Koning zich in stilzwijgen. Nadat op 29 mei een 25 punten tellende agenda voor de besprekingen was gepubliceerd, werd over de voortgang van die besprekingen geen informatie meer verstrekt. Alleen op 24 juni trad de informateur met een communiqué naar buiten om te ontkennen dat op dat moment al over personen voor bepaalde posten beslist zou worden. Ook werden geen deelakkoorden vrijgegeven, om te voorkomen dat op onderdelen door de pers winnaars en verliezers zouden worden aangewezen, hetgeen dan weer door zou werken in de volgende onderhandelingsronde. De "lessen" van de kabinetsformatie 1977 zijn nog steeds niet vergeten!(8) Uiteindelijk werd het totale regeerakkoord wel openbaar gemaakt, zowel in concept als in definitieve versie (de laatste werd door de Staatsuitgeverij in boekvorm op de markt gebracht!), maar zelfs de amendementen van de fracties op het concept zouden geheim zijn gebleven indien NRC-Handelsblad daar, op grond van de Wet Openbaarheid van Bestuur (WOB), geen rechtszaak van had gemaakt. De gezamenlijke parlementaire pers beklagde zich tijdens de formatie vergeefs over het gebrek aan openbaarheid en de informateur verkreeg een bijnaam: Jan De "onschendbare" Koning.

In een ander opzicht week informateur De Koning enigszins af van de in 1982 gevolgde werkwijze.(9) Die formatie had opzien gebaard doordat delen van het regeerakkoord werden geschreven door twee werkgroepen, bestaande uit fractieleden van CDA en VVD, en aangevuld met ambtenaren van vooral Financiën en Algemene Zaken. Deze werkgroepen beraadslaagden in het geheim. Door de rapporten van die werkgroepen vrijwel ongewijzigd in het regeerakkoord op te nemen versterkte de informateur de binding van de fracties aan dat akkoord. De Koning vormde geen werkgroepen, maar zette talloze kleine groepjes Kamerleden van beide partijen aan het werk om op deelterreinen voorzetten te geven voor het regeerakkoord. Voorzover bekend waren daar ditmaal geen ambtenaren direct bij ingeschakeld.(10) Wel werden op deze wijze veel meer fractieleden rechtstreeks bij de formatie betrokken dan in 1982: naar schatting ruim tweederde van de VVD-fractie en bijna de helft van de CDA-fractie. Een nadeel van de werkwijze was dat de aldus aan het werk gezette fractieleden op een zeer beperkt beleidsterrein doende waren en veel minder zicht hadden op het totaal dan de leden van de werkgroepen uit 1982. Daardoor voelden zij zich waarschijnlijk minder geremd in hun liefde voor bepaalde specialistische stokpaardjes. Wie de regeerakkoorden van 1982 en 1986 naast elkaar legt kan die toegenomen inbreng van specialisten zelf waarnemen. Een tweede nadeel van De Konings werkwijze op dit punt was dat men zich ook alleen gecommiteerd voelde aan het onderdeel waaraan men had meegewerkt, en veel minder aan het totale regeerakkoord. Dat die binding niet erg groot was blijkt uit het aantal amendementen dat vanuit de fracties op het concept-akkoord werd ingediend: ruim 200.

Naast geheimhouding en het inschakelen van een groot aantal fractie-

specialisten was een derde kenmerk van deze formatie de belangrijke rol die zittende bewindslieden speelden. Dit was niet zozeer een gevolg van de werkwijze van de informateur, alswel van het feit dat het beoogde kabinet in belangrijke mate een voortzetting van het zittende kabinet was. Een groot aantal demissionaire bewindslieden was tijdens de formatie lid van de fractie van hun partij.(11) In de beroemde woorden van Romme kan het parlement alleen invloed op het regeeringsbeleid uitoefenen voor, en niet tijdens de rit.(12) Anders gezegd, de kabinetsformatie is het enige instrument voor de aanstaande regeeringsfracties om de toekomstige ministers te binden aan een door de fracties opgesteld beleidsprogram. In 1986 was daarvan nog nauwelijks sprake, omdat het regeerakkoord mede werd opgesteld door de toekomstige bewindslieden zelf. Rond de tafel bij informateur De Koning was De Vries de enige van wie min of meer vast stond dat hij in de Kamer zou blijven. Zo zag de informateur enkele van zijn wensen als minister van Sociale Zaken en Werkgelegenheid door zichzelf ingewilligd. De belangrijkste daarvan is zonder twijfel het jeugdwerkgarantieplan, waarbij jongeren onder de 21 jaar een (tijdelijke) baan gegarandeerd krijgen, maar bij weigering ook weer afhankelijk van hun ouders worden. Ook was er de opvallende vermelding in het regeerakkoord van een legitimatieplicht. Dit uiterst controversiële voorstel kwam niet voor in de verkiezingsprogramma's van CDA of VVD en de beide fractieleiders ontkenden later dat het plan uit hun kring afkomstig was. Van de informateur was echter wel bekend dat hij daar, in het kader van de fraudebestrijding, voorstander van was. Verder waren er onder de vele fractieleden die de informateur inschakelde diverse van zijn demissionaire collega's. Een van de vele voorbeelden betreft de ministers De Korte en Deetman, die gezamenlijk een plan opstelden voor de afslanking van de rijksoverheid. Een van de politiek gevoelige onderdelen van dat plan betrof een halvering van het aantal staatssecretarissen. Door ook aan te geven welke staatssecretariaten zouden sneuvelen bemoeiden beide ministers zich in feite met de personele samenstelling van de regering. Onder de te schrappen staatssecretariaten bevonden zich bijvoorbeeld de posten van Ploeg, Scherpenhuizen, Van Leyenhorst, Van Amelsvoort, Van Zeil. Ook verdween langs deze weg het staatssecretariaat van emancipatiezaken (Kappeyne van de Coppelto).

Soms kregen bewindslieden/fractieleden het intern aan de stok met fractiegenoten. Zo ondervonden Deetman en Brinkman in hun fractie de nodige tegenwerking ten aanzien van respectievelijk het onderwijs en het mediabeleid. Op dat laatste punt zouden uiteindelijk twee Kamerleden zelfs een formeel voorbehoud maken.

Het CDA-Kamerlid Ruding werd publiekelijk terecht gewezen toen hij al te nadrukkelijk zijn rol als minister van Financiën voorop stelde en de koopkrachtgarantie voor de minima uit het CDA-programa weer op losse schroeven zette. Over het algemeen speelden de bewindslieden echter een belangrijke rol. Van alle CDA-amendementen op het concept-regeerakkoord was ongeveer een kwart afkomstig van de al genoemde minister Ruding. Enkele

daarvan vonden hun weg ook naar de definitieve tekst. De belangrijkste daarvan waren de opname van een "taakstellend tijdpad" voor het terugdringen van het financieringsstekort en het uitdrukkelijk vaststellen dat eventuele tegenvallers door middel van extra ombuigingen gecompenseerd moeten worden. Rudings staatssecretaris Koning probeerde soortgelijke amendementen te introduceren via de VVD-fractie. Naar verluidt putte hij daarbij echter uit departementale stukken en deze inbreuk op het bij de VVD hervonden dualisme deed zijn voorstellen stranden. Succesvolle amendementen waren ook afkomstig van staatssecretaris Brokx: de invulling van de bezuinigingen op het terrein van de volkshuisvesting werd naar de toekomst verschoven. Het belangrijkste amendement was echter afkomstig van minister-president en CDA-fractieleider Lubbers. Zijn kritiek betrof het gevoeligste en moeizaamste compromis uit het hele regerakkoord: de afspraken met betrekking tot de euthanasie.

Voor de verkiezingen leek dit onderwerp de politieke rol van het abortusvraagstuk te hebben overgenomen en andermaal te bewijzen dat de politiek ten onzent twee scheidslijnen kent: een sociaal-economische en een ethisch-religieuze. De regering beraadslaagde moeizaam over een compromis. Intussen had mevrouw Wessel-Tuinstra (D'66) een initiatiefvoorstel ingediend dat langzaam en haast onopgemerkt de verschillende stadia van het wetgevingsproces doorliep en plotsklaps, kort voor de verkiezingen, rijp bleek voor behandeling. De VVD stond voor een lastig dilemma. Inhoudelijk voldeed het initiatiefontwerp zoals het er nu bijlag aan de liberale opvattingen over dit onderwerp. Anderzijds maakte de VVD deel uit van een coalitie en doorkruiste eventuele VVD-steun aan het initiatiefontwerp het compromis dat in het kabinet was bevochten. Na veel spanning en onzekerheid forceerde Lubbers via dreiging met een kabinetscrisis uitstel: zowel de regeringsvoorstellen als het initiatiefontwerp werden eerst naar de Raad van State gestuurd voor advies. Daarmee was de euthanasie-problematiek weliswaar over de verkiezingen heen getild, maar niet over de kabinetsformatie. VVD en CDA stonden hier lijnrecht tegenover elkaar. De VVD redeneerde dat over van alles een compromis kon worden gesloten, maar niet over zaken van leven of dood. De euthanasie moest dus een vrije kwestie worden. Dit zou echter in feite betekenen dat de VVD met de oppositie een liberalisering van de euthanasie kon doorvoeren. Het CDA stelde dan ook dat van een vrije kwestie geen sprake kon zijn en hield strak vast aan de regeringsvoorstellen. Uiteindelijk vonden De Vries en Nijpels elkaar in een procedureel compromis. Dit hield in dat allereerst het gevraagde advies van de Raad van State over beide voorstellen moet worden afgewacht. Vervolgens krijgt de regering zes maanden om op basis van dat advies zelf een standpunt te bepalen. Mochten de fracties dan niet in staat zijn om het eens te worden, dan is de weg naar een initiatiefontwerp open. "Het ligt in de rede" dat een door het parlement aangenomen initiatief dat binnen de grenzen blijft van het advies van de Raad van State, ook door het kabinet zal worden gecontrasigneerd. Als de Raad van State niet eenduidig adviseert, of als een wetsvoorstel afwijkt van dat advies, laten de fracties zich "gelet op 's lands belang (...)" leiden door de wenselijkheid van voortzetting van de coalitie. Zij

zullen zodanig optreden dat de coalitie niet in gevaar wordt gebracht."

Lubbers maakte bezwaar tegen de passage waarin afspraken werden gemaakt over een mogelijk contraseign. Hij achtte het staatsrechtelijk onjuist dat het kabinet op dit punt tevoren gebonden werd. Hij zal het ook wel geen aanlokkelijke gedachte hebben gevonden om als politiek leider van het CDA kort voor de volgende verkiezingen wellicht de verantwoordelijkheid te moeten dragen voor een vrijzinnige euthanasie-wet. De meerderheid van de CDA-fractie was het met Lubbers eens. Intussen had de VVD uiteraard lout geroken en amendementen ingediend die de euthanasieparagraaf juist meer in de richting van de VVD zouden veranderen. Er volgden opnieuw moeizame onderhandelingen, waarbij het nu de VVD was die zich hard opstelde. Na enkele dagen werd besloten om de door Lubbers gewraakte passage inderdaad te schrappen. In ruil daarvoor verkreeg de VVD onder meer een afzwakking van de passage waarin "de wenselijkheid van voortzetting van de coalitie" voorop werd gesteld. Het landsbelang verdween en in plaats van de zin "Zij zullen zodanig optreden dat de coalitie niet in gevaar wordt gebracht" kan men nu lezen dat "individuele fractieleiden de volle vrijheid behouden datgene te steunen wat naar hun oordeel in wetgeving gesteund moet worden."

Terzijde zij hieraan nog toegevoegd dat kort na de formatie bleek dat de Raad van State weinig trek had in deze politieke rol die het college door de regeringspartijen kreeg opgedrongen. De Raad stelde onder meer dat er eerst nog maar wat meer jurisprudentie over de euthanasie moet komen. Zo werd de hete aardappel uit de formatie via de Raad van State naar de Hoge Raad doorgesluisd met het staatsrechtelijk novum dat de wetgeving moet wachten op de rechtspraak in plaats van andersom.

De definitieve tekst werd, naar goed formatie-gebruik, door beide onderhandelaars verschillend uitgelegd en door de fracties goedgekeurd. Het regeerakkoord voor het tweede kabinet-Lubbers doet qua lengte niet voor dat van het vorige kabinet onder. Het programma van dat kabinet heeft de afgelopen jaren nogal wat discussie los gemaakt over de rol van regeerakkoorden. Omdat het een groot aantal zaken heel precies vastlegde en nauwelijks ruimte overliet voor overleg met parlement of pressiegroepen werd het wel als een dictaat ervaren. Het huidige regeerakkoord is minder strak geformuleerd. Op sommige punten gaat het weinig verder dan een intentieverklaring. Met zoveel woorden staat in het akkoord vermeld: "Sociale partners krijgen meer te vertellen en worden - ook financieel - nauw betrokken bij belangrijke onderdelen van sociaal-economisch beleid." Niettemin bevat het regeerakkoord vele gedetailleerde en bindende afspraken. Op financieel gebied hebben de diverse al genoemde interventies van minister Ruding daar wel voor gezorgd. Niet alle afspraken staan expressis verbis in het akkoord vermeld. Over het mediabeleid kan men bijvoorbeeld lezen: "Over de verdere afhandeling van het wetsvoorstel Mediawet bestaat tussen de fracties van CDA en VVD overeenstemming". Na de formatie bleek dat dit inhield dat over ieder

amendement afspraken waren gemaakt waardoor de al zo lang vertraagde wet in record-tempo door de Tweede Kamer werd gelooft. Het zou te ver voeren de inhoud van het regeerakkoord hier uitgebreid te bespreken. Een aantal elementen, zoals de afspraken over de euthanasie, zijn hierboven al gememoreerd. Op sociaal-economisch terrein wordt het terugdringen van de werkloosheid tot minder dan een half miljoen in 1990 tot hoofddoel van het kabinetsbeleid verheven. In dat jaar moet het financieringstekort zijn teruggebracht tot 5,25 procent. Om dat te bereiken worden bezuinigingen voorgesteld ter waarde van 14 miljard gulden, worden de inkomsten verhoogd met 4,5 miljard en is slechts 1,2 miljard beschikbaar voor nieuw beleid. De bezuinigingen houden onder meer in dat de groei van het defensie-budget van 3 naar 2 procent wordt terug gebracht. Op sociaal-cultureel terrein is onder andere afgesproken dat er een commercieel radio- en tv-net komt wanneer er drie (of misschien ook wanneer er twee) A-omroepen in geïnteresseerd zijn. Op immaterieel gebied speelde naast de euthanasie de anti-discriminatie wetgeving een belangrijke rol. Hoewel in beginsel iedere discriminatie afgewezen wordt, is één van de uitzonderingen gebaseerd op de "grondslag en doel van een instelling"; het blijft dus kennelijk mogelijk voor een bijzondere school om homoseksuele onderwijzers op godsdienstige gronden te weigeren.

Nu het regeerakkoord door de fracties was goedgekeurd resteerde nog slechts het "plaatje" en de personele invulling daarvan. Nog onder informateur De Koning werden daarover "oriënterende" gesprekken gevoerd. De VVD moest nu de prijs voor het electorale verlies betalen. In plaats van 8:6 werd de verhouding in de ministerraad 9:5 omdat de VVD Ontwikkelingssamenwerking moest afstaan aan het CDA. Dit ministerschap zonder portefeuille is op zichzelf geen al te smartelijk verlies. Ernstiger was dan ook dat de VVD Binnenlandse Zaken (een klassiek liberaal departement, vertegenwoordigd in de bijna als kernkabinet fungerende sociaal-economische "vijfhoek", en verantwoordelijk voor benoemingen van burgemeesters en commissarissen van de koningin) moest inruilen voor het meer marginaal geachte Defensie. Bovendien verloor de VVD maar liefst vier staatssecretariaten. Het CDA bleef zo in aantal bewindslieden gelijk (16) terwijl de VVD tuimelde van 14 naar 9.

Hiermee was het werk van informateur De Koning afgerond. Het staatshoofd benoemde premier Lubbers tot formateur. Eerder was tussen CDA en VVD afgesproken dat de door de VVD beoogde vice-premier co-formateur zou mogen worden, maar het staatshoofd liet zich kennelijk geen tweede keer een extra (in)formateur opdringen(13.) Van het eerste kabinet-Lubbers gingen 10 ministers en 6 staatssecretarissen over naar de herziene editie: een naoorlogs record in politieke continuïteit na verkiezingen. Problemen met de bemanning ondervond Lubbers alleen bij Defensie, waar eerst Winsemius en later Vonhoff voor de eer bedankten, en op Binnenlandse Zaken waar mevrouw De Graaff-Nauta liever staatssecretaris werd. Ook het staatssecretariaat voor buitenlandse handel leverde enig zoekwerk op. Minister Ruding stelde op de valreep andermaal eisen ten aanzien van het terugdringen van het financieringstekort en het

staatssecretariaat van Financiën, en kreeg deze ingewilligd. Op 14 juli kon het kabinet worden beëdigd.

Daarmee had de formatie 52 dagen geduurd. Dit is uiteraard snel vergeleken met de 163 dagen in 1972/1973 en de 208 dagen in 1977, of zelfs met de 108 dagen in 1981. Toch was het in feite een trage formatie. Lubbers bekende later even te hebben gespeeld met de gedachte om de kabinetsformatie helemaal over te slaan en door te regeren met het zittende kabinet. De - toen nog-voorzitter van het CDA, Bukman, meende dat de formatie in een dag of drie rond kon zijn. Ook de formatie van het eerste kabinet-Lubbers verliep in feite veel sneller omdat wij van de 57 dagen tellende formatie eigenlijk de rituele dans onder leiding van informateur Van Kemenade moeten aftrekken. Waarom moest het dit keer toch nog bijna twee maanden duren?

3. de VVD en de kabinetsformatie.(14)

Mogelijke verklaringen voor het langzame tempo zijn bijvoorbeeld het wachten op de Europese topconferentie, waarna Lubbers pas full-time beschikbaar was, of het vergeefs wachten op het advies van de Raad van State inzake de euthanasie-voorstellen. Waarschijnlijker is dat de vertraging werd veroorzaakt door de onduidelijke partijverhoudingen, niet tussen partijen, maar binnen partijen. Dan doel ik uiteraard niet op het CDA, daargelaten de al gememorcerde strubbelingen rond Ruding en het financieringstekort, of Lubbers en de euthanasie. Dan doel ik ook niet op de PvdA. Die partij had weliswaar gewonnen, maar niet genoeg om CDA en VVD van een meerderheid af te houden. Bijgevolg heerste er onder de sociaal-democraten een beteuterde stemming. Er werd gesproken over de noodzaak van een nieuwe koers en zelfs de rode vaandels werden weer eens ter discussie gesteld. Partijvoorzitter Van den Berg vertrok onverwacht naar de NOVIB en fractievoorzitter Den Uyl kondigde zijn troonsafstand aan. Een ander woord is daar niet voor. Al eerder had Den Uyl tijdens het partijcongres voor de verkiezingen oud-FNV-voorzitter Kok tot onofficiële tweede lijsttrekker verheven zonder dat daar enig geëigend partijorgaan aan te pas was gekomen. Tijdens de formatie kondigde Den Uyl in Vrij Nederland aan: "Als CDA en VVD door-regeren pleit veel voor Kok als oppositieleider. Dat ligt voor de hand. En daar heb ik geen hulp bij nodig. Binnenkort is het geregeld" (mijn onderstreping;RBA). Vergeleken hiermee lijkt een Vaticaanse pauskeuze een schoolvoorbeeld van democratie. Deze ontwikkelingen binnen de grootste oppositiepartij waren buitengewoon interessant, maar voor de kabinetsformatie uiteraard niet bijster relevant. Wanneer wij de oorzaak van de trage formatie zoeken in interne partijverhoudingen dan spreken wij over wat in de pers wel het "koningsdrama" binnen de VVD werd genoemd. Voorzover deze formatie boeiend was speelde zij zich af binnen de VVD-gelederen.

Met het forse verkiezingsverlies dat de VVD op 21 mei leed had die interne strijd weinig te maken. Wie terug blikt op de liberale wederwaardigheden

tijdens het eerste kabinet-Lubbers kan zich alleen maar verbazen dat het ongenoegen pas na de verkiezingen tot uitbarsting kwam. Om de belangrijkste bananenschillen in de herinnering terug te roepen duiden wij ze hier heel in het kort aan: ontslag van staatssecretaris Schwieterd na drie dagen "wegens de discussies die rond zijn persoon waren ontstaan"; minister Van Aardenne's banden met het bedrijf Holland Sea Search; de affaire rond het Kamerlid Metz, die Nijpels zou chanteren; het door minister Korthals Altes "afslanken" van het justitieel onderzoek bij Slavenburgs bank, waarvan hij tot voor kort raadsman was; het terugroepingsrecht dat fractieleider Nijpels claimde ten aanzien van VVD-ministers; het weinig gecoördineerd optreden van fractieleider en ministers over bijvoorbeeld de AOW, de tweeverdienerswet, de euthanasie; de ruzie tussen minister Smit-Kroes en commissaris van de koningin Vonhoff over de verhuizing van de PTT-directie; staatssecretaris Ploeg en de "crypto-communistische" Anne Frankstichting; het niet uitreiken van de P.C.Hooftprijs aan Brandt Corstius; de beschuldiging door de RSV-enquêtecommissie van misleiding van het parlement door minister Van Aardenne; de bemoeienissen van de VVD-fractieleider met de werkzaamheden van die enquêtecommissie; de interventie van staatssecretaris Koning in de belastingaanslag van Wibbo van der Linde; de weinig discrete en mislukte poging om Wiegels naar Den Haag te halen als opvolger van de overleden minister Rietkerk; foto's van enkele fractiemedewerkers in een zogeheten mannenblad; de onverkiesbare plaats op de kandidatenlijst van de vice-voorzitter van de RSV-enquêtecommissie Joekes en diens verkiezing op grond van voorkeurstemmen.

Niemand kan volhouden dat fractievoorzitter Nijpels voor al deze incidenten verantwoordelijk was, maar als politiek leider van de VVD werd hij daarvoor wel verantwoordelijk gesteld. Daarbij kwam nog de onvrede over zijn stijl van leiding geven, gesymboliseerd door het rode lampje op zijn deurpost waarmee hij zich soms afsloot voor fractiegenoten en ministers. Ook was hij er niet in geslaagd om zijn op een studentikoos imago gebaseerde electorale aantrekkingskracht te consolideren door meer staatsman-achtige trekken te ontwikkelen. Al voor de verkiezingen stond zijn leiderschap dan ook ter discussie. Tijdens de pinksterdagen werd Nijpels' lot in feite beslist in druk telefonisch overleg tussen prominente liberalen, waaronder waarschijnlijk ook enkele voorzitters van Kamercentrales. Partijvoorzitter Kamminga mocht de slechte tijding nog op de verkiezingsdag zelf aan Nijpels overbrengen. Nijpels kreeg echter nauwelijks de kans om de eer nog aan zichzelf te houden. Op de dag na de verkiezingen, tijdens de eerste vergadering van de nieuwe fractie, barstte de bom. Voorzitter pro tempore Koning gaf het woord aan collega staatssecretaris Bolkestein voor een requisitoir dat volgens uiteenlopende schattingen tenminste een half uur en ten hoogste drie kwartier in beslag nam. Velen vielen vervolgens Bolkestein bij; enkelen opperden voorzichtig dat door de VVD-bewindslieden toch ook fouten waren gemaakt. Het resultaat was een ingewikkeld compromis waarbij Nijpels slechts voor de duur van de programmatische onderhandelingen tot fractievoorzitter werd gekozen en waarbij tevens werd vastgelegd dat hij geen vice-premier mocht worden. Wel

mocht hij eventueel minister worden "alsof hij een balorig kind was dat ter beschikking van de regering moest worden gesteld" (Vrij Nederland) of als "minister van luwte" (de Volkskrant). Verder werd hij omringd door een ongebruikelijk groot "formatie-team", bestaande uit De Korte, Franssen (beiden "Nijpelianen"), Voorhoeve, Bolkenstein ("anti-Nijpelianen"), partijvoorzitter Kamminga en de VVD-fractievoorzitter in de Eerste Kamer Zoutendijk. Mocht dat nog niet voor voldoende rust zorgen dan moest een "buitenstaander" (lees: Wiegel) uitgenodigd worden om orde op zaken te komen stellen. In feite had Nijpels dus als politiek leider afgedaan, werd hij voor de duur van de formatie onder curatele gesteld en werd geen opvolger aangewezen.

Deze situatie binnen de VVD miste zijn uitwerking op de eigenlijke formatie niet. Op 22 mei begon het Kabinet van de Koningin zenuwachtig te worden omdat aan het einde van de middag nog steeds niet duidelijk was wie namens de VVD moest worden uitgenodigd om het staatshoofd te adviseren. In het begin van de formatie diende Nijpels een lijst in met ruim 70 punten voor de onderhandelingsagenda. Kennelijk had hij in de fractie onvoldoende gezag om wensen van fractiespecialisten af te kunnen remmen. Hoewel er geen echt bewijs voor is, lijkt het aannemelijk dat informateur De Koning in de eerste weken een rustig tempo heeft aangehouden zodat eerst het stof in de VVD-fractiekamer kon optrekken. De Koning's werkwijze, waarbij vele fractieleden werden ingeschakeld, lijkt ook ingegeven door de interne troebelen bij de VVD. Voor het CDA was immers niet duidelijk wat met Nijpels bereikte compromissen nog waard waren. De CDA-fractie leider in de Eerste Kamer, Christiaanse, riep de VVD om die reden op om snel een nieuwe fractievoorzitter te kiezen. Door naast Nijpels ook het merendeel van diens fractie een bijrolletje in de formatie te gunnen trachtte De Koning het risico te verkleinen dat het onderhandelingsresultaat ten prooi zou vallen aan muiterij bij de VVD. De aldus meeformerende VVD-Kamerleden hadden ook mandaat om tot afspraken te komen. Dat gold echter niet voor hun CDA-collega's: in die fractie was immers van een machtsvacuüm geen sprake.

Binnen de VVD was de strijd intussen nog lang niet beslist. Het was ook een zeer onoverzichtelijke strijd omdat er allerlei informele groepen in steeds wisselende samenstelling aan deelnamen. De fractie werd vaak al te gemakkelijk verdeeld in "Nijpelianen" en "anti-Nijpelianen", de laatsten veelal gedacht onder aanvoering van de minister van Justitie, Korthals Altes. Verder zouden clubjes een rol spelen als het "Sweelinck-beraad", een overleg van Zuid-Hollandse VVD-ers. Daarin speelde de Leidse afdeling een rol, maar vooral de Rotterdamse. In dat beraad zou Bolkenstein's aanval op Nijpels naar verluidt zijn voorbereid. Andere groepjes waren moeilijker in te delen. Het "Kaapectander beraad" (in feite een bridge-clubje rond Kamerlid Linschoten) vormde bijvoorbeeld de kern van een "groep van zeven" die op bezoek ging bij de "Nijpeliaan" De Korte om nog eens druk op hem uit te oefenen om fractievoorzitter te worden. Twee leden van het Kaapectander beraad, Linschoten en De Grave, bezochten echter ook de "anti-Nijpeliaan" Voorhoeve

om hem voor dezelfde functie te polsen. Op de achtergrond speelde ook politieke richtingenstrijd een zekere rol. Al op 26 mei kwam de VVD-fractie in het Haagse Promenade Hotel bijeen om zich in het geheim te beraden over de politieke koers na de verkiezingsnederlaag. Die discussie was voorbereid met notities van staatssecretaris Koning en van het Kamerlid De Grave. De stromingen die zij vertegenwoordigden zijn niet nieuw. Koning sloot aan bij de door Wiegel ingezette koers waarbij de immateriële kwesties minder worden benadrukt en de VVD zo duidelijk een conservatief-liberale partij, rechts van het CDA is. De Grave zocht aansluiting bij het Des Indes beraad met de PvdA, bij de JOVD en bij VVD-prominenten als Geertsema en Vonhoff: de VVD moest opschuiven naar het centrum en terug naar het liberalisme door haar standpunten over immateriële zaken juist te benadrukken. Ter verdere bestudering van dit vraagstuk benoemde de fractie een commissie van vijf (Koning, De Grave, Hermans, Terpstra en Wiebenga). Op 5 september zou de VVD dit overleg verder voortzetten tijdens een weekeinde in Heesum, waar ook de electorale consequenties van een eventuele koerswijziging aan de orde kwamen. In juni was de politieke richtingenstrijd slechts één van de factoren in de strijd om het leiderschap van de VVD, naast persoonlijke ambities, loyaliteiten en overwegingen van strategie of tactiek.

In de tweede helft van juni werd de situatie langzaamaan onhoudbaar. De druk op De Korte om fractievoorzitter te worden bereikte het punt waarop haast geen weigering meer mogelijk was. De Korte wilde wel de politiek leider van de VVD worden, maar hij wilde ook minister blijven. In de pers circuleerden berichten als zou Nijpels voor zichzelf al vast een plaats in het kabinet hebben ingeruimd als minister van Defensie. In de fractie liepen de gemoederen hoog op toen Joekes Nijpels vroeg of inderdaad al over personen gesproken werd. Joekes bleek opmerkelijk goed geïnformeerd. Nu zag informateur De Koning zich genoopt in te grijpen in het geruzie bij de VVD. Per communiqué verklaarde hij dat "in een vroeg stadium van de onderhandelingen met de heren De Vries en Nijpels is overeengekomen dat in de informatieperiode geen keuzes met betrekking tot toekomstige ministers zullen worden gemaakt. Ten aanzien van de verdeling van de departementen over CDA en VVD staat thans nog niet vast of een en ander in de informatie- dan wel in de formatiefase zal worden afgerond." Alsof de goede verstaander hieraan nog niet genoeg had vervolgde de informateur: "De fractievoorzitter van de VVD tekent hierbij aan dat het bericht over het ministerschap van defensie uit de lucht is gegrepen en de tweede canard is na het staatssecretariaat voor politie." Vanuit Leeuwarden meldde Wiegel, voortdurend geïnformeerd door voorzitter Kamminga, aan de pers zijn bereidheid om zuidwaarts te reizen teneinde de partij te redden. Kamminga dreigde elk ogenblik een uitnodiging daartoe op de post te zullen doen.

Op 25 juni was de maat vol en verzamelde het formatieteam van de VVD zich op het ministerie van Binnenlandse Zaken voor een buitengewone vergadering. De Korte volhardde in zijn standpunt: hij werd minister of hij werd gewoon

Kamerlid. De anderen stemden daarin toe. Voor Nijpels was dit een ideale oplossing. Inmiddels was van de informateur en van het CDA een verklaring van geen bezwaar ontvangen tegen een VVD-coformateur. Nijpels' politieke toekomst zag er beduidend zonniger uit met De Korte in die functie dan met Wiegel in Den Haag. Met De Korte in het kabinet bleef de post van fractievoorzitter echter vacant. Die taak werd tenslotte toebedacht aan Voorhoeve, die eerder al had laten weten een dergelijk aanbod niet onmiddellijk af te zullen slaan. Terwijl NRC-Handelsblad dit nieuws al op de voorpagina presenteerde werden de verraste VVD-Kamerleden opgetrommeld voor een extra fractievergadering op het ministerie van Verkeer en Waterstaat. De fractie aanvaardde De Korte's keuze voor kabinet in plaats van Kamer. Staatssecretaris Koning en minister Schoo meldden dat respectievelijk Winsemius en Korthals Altes niet onder De Korte zouden willen dienen. De laatste zou dat later overigens ontkennen, maar toen was De Korte's "team-leiderschap" al een voldoende feit (20 voor, 4 tegen).

De verrassende voordracht van buitenlandspecialist Voorhoeve als kandidaat-fractievoorzitter gaf aanleiding tot meer discussie. Allereerst was er enig verzet tegen de verkiezing van een fractievoorzitter in dit stadium. Doordat zoveel aanstaande bewindslieden deel uit maakten van de fractie was er een even groot aantal VVD-kandidaten dat na afloop van de formatie tot de fractie zou toetreden. Datzelfde deed zich in het CDA voor, hetgeen pikant genoeg betekent dat het voortbestaan van het kabinet afhankelijk is van Kamerleden die pas na de formatie beëdigd zijn en bij de goedkeuring van het regeerakkoord niet betrokken waren. In de VVD hadden enkele aldus antichambreerende Kamerleden zich al wel bemoeid met de interne strijd. Daarbij was de toezegging gedaan dat zij in ieder geval betrokken zouden worden bij de verkiezing van de nieuwe fractievoorzitter. Enkele zittende fractieleden vonden het niet erg deftig om op die toezegging terug te komen, maar zij vormden geen meerderheid. Vervolgens bleken er vier potentiële kandidaten te zijn: Bolkestein, Koning, Hermans en de al genoemde Voorhoeve, wiens kandidatuur door De Korte gesteund werd. Bolkestein had eerder wel fractievoorzitter willen zijn, maar alleen voor de duur van de kabinetsformatie: hij trok zich terug. Bij een eerste stemming behaalden Voorhoeve en Koning ieder 9 stemmen en Hermans 6 stemmen (ook ging een stem naar Evenhuis). In de tweede ronde won Voorhoeve met 5 stemmen verschil van Koning. In de vroege ochtend van vrijdag 27 juni was er dan eindelijk witte rook bij de VVD. Voor Nijpels restte de ondankbare taak om geheel alleen op een persconferentie uiteen te zetten dat hij "in twee personen was opgegaan." Daarmee legde hij ook de vinger op de zwakke plek in de nieuwe VVD-constructie: er blijft onduidelijkheid over het politieke leiderschap. Zij die menen dat Voorhoeve hooguit De Korte's stadhouder in het parlement is, zoals Rietkerk dat ooit was voor Wiegel, zijn op zijn minst voorbarig.

Voor de formatie was dit verder geen beletsel meer. Daar resteerde alleen het probleem-Winsemius. Deze populairste VVD-minister was door Lubbers in een

televisie-debat voor de verkiezingen getipt als vice-premier. Al in een vroeg stadium had Winsemius zelf te kennen gegeven naar het ministerie van Economische Zaken te willen verhuizen. Voor beide functies werd hij nu gepasseerd door De Korte. Over het vice-premierschap maakte Winsemius zich niet druk, maar hij weigerde categorisch alle andere portefeuilles die hem werden aangeboden. De Korte week niet, Lubbers stak geen helpende hand uit, en daarmee viel het doek voor Winsemius en over de laatste acte van het koningsdrama in de VVD.

4. tot slot

Dat een kabinetsformatie sterk wordt beïnvloed door interne machtsstrijd binnen één van de onderhandelende partijen is niets nieuws. In 1951 leidde de onenigheid in de VVD tussen Oud en Stikker zelfs tot de invoering van het instituut van "informatuur". In 1956 speelde bij de formatie van het laatste kabinet Drees een rol dat sommigen binnen de PvdA wel van Drees premierschap af wilden. Na het vertrek van Romme werden verschillende kabinetsformaties beïnvloed door de strijd om diens opvolging in de KVP. Het verschil met 1986 is hooguit dat het dit keer zo openlijk gebeurde, hetgeen vooral voor de VVD verrassend was. Verder was het opmerkelijk dat bij de interne strijd in de VVD niet alleen Tweede Kamerleden betrokken waren, maar ook de voorzitters van enkele Kamercentrales (althans in het begin), partijvoorzitter Kamminga, senator Zoutendijk en, dreigend tussen de coulissen, commissaris van de koningin Wiegel.

De kabinetsformatie zelf was, het zij nogmaals benadrukt, weinig boeiend. De belangrijkste vraag voor toekomstige formaties is of de tweedeling in de politiek, die de jaren '80 kenmerkt, van structurele aard zal blijken te zijn. Als dat zo is zullen de verkiezingen aan belang hebben gewonnen wat de formaties op dat punt hebben ingeboet. Voor hen die dat uit democratisch oogpunt toejuichen resteert dan nog slechts een wens: dat de formatie helemaal verdwijnt. Nu ontvingen CDA en VVD eerst hun electoraal mandaat en gingen dat daarna pas invullen met een regeerakkoord. Vanuit een oogpunt van regeerbaarheid moet dat wellicht ook maar zo blijven. Ter linkerzijde is immers geen alternatief voor de coalitie van CDA en VVD voorhanden. Wanneer CDA en VVD hun meerderheid verliezen ligt een coalitie van één van deze partijen met de PvdA (en/of D66) voor de hand. In die situatie kan men zich beter niet tevoren programmatisch hebben vastgelegd. Dan ook wordt de kabinetsformatie weer echt interessant.

Noten

1. Zie voor een bespreking van kabinetsformaties in het algemeen en de rol die zij spelen: R.B. Andeweg, Th. van der Tak en K. Dittrich, "Government Formation in the Netherlands", R.T. Griffiths (red.), The Economy and Politics of the Netherlands since 1945, Den Haag, 1980, pp. 223-249 en H. Daalder, "Ministerraad, Ministers en Staatssecretarissen", H. Daalder en C.J.M. Schuyt (red.), Compendium voor Politiek en Samenleving in Nederland, Alphen aan den Rijn, 1986, pp. A0500-27-34.
2. Zie: W.E. Miller en Ph.C. Stouthard, "Confessional Attachment and Electoral Behavior in the Netherlands", European Journal of Political Research, jrg. 3 (1975), pp. 241-243; 249-252 en R.B. Andeweg, Dutch Voters Adrift; on explanations of electoral change 1963-1977, Leiden, 1982, pp. 71-73.
3. Zij het dat sommigen binnen de VVD dat verlies willen riskeren op ideologische of strategische gronden.
4. H. Daudt, "De ontwikkeling van de politieke machtsverhoudingen in Nederland sinds 1945", G.A. Kooy, J.H. de Ru en H.J. Scheffer (red.), Nederland na 1945. Beschouwingen over Ontwikkeling en Beleid, Deventer, 1980, pp. 178-197.
5. K.L.L.M. Dittrich en R.B. Andeweg, "De Mythologie van het Meerderheidsdenken", Socialisme en Democratie, jrg. 39 (1982), pp. 324-332. Zie vooral A. Visser, Alleen bij Uiterste Noodzaak? De Rooms-Rode Samenwerking en het Einde van de Brede Basis 1948-1958, Amsterdam, 1986.
6. Deze paragraaf is vooral gebaseerd op verslagen en interviews die gedurende de kabinetsformatie zijn verschenen in dag- en weekbladen, of uitgezonden op radio of televisie. De Rijksvoorlichtingsdienst was uiterst behulpzaam door de knipselkranten Beleid Beschouwd met betrekking tot de kabinetsformatie ter beschikking te stellen, waarvoor dank.
7. Over het algemeen noemt de (in)formatie-opdracht geen specifieke partijen, maar spreekt over een kabinet dat kan rekenen op voldoende steun in het parlement. Zie voor de teksten van (in)formatie-opdrachten tussen 1946 en 1982 het Rapport van de Staatscommissie inzake de Relatie Kiezers-Beleidsvorming, Den Haag, 1984, pp.112-119.
8. Zie over die formatie: R.B. Andeweg, K.L.L.M. Dittrich en Th. van der Tak, Kabinetsformatie 1977, Leiden, 1978.
9. Zie over die formatie: K.L.L.M. Dittrich, J. Cohen en V. Rutgers, Het Einde van een Tijdperk; verslag van de kabinetsformaties 1981 en 1982, Maastricht, 1983.

10. Wel speelde het rapport van de ambtelijke Centrale Economische Commissie (CEC) een belangrijke rol, en werd dit rapport ook toegelicht door secretaris-generaal Rutten. Dit bracht Kamervoorzitter Dolman er toe de inbreng van ambtenaren in deze kabinetsformatie juist te gispfen.

11. Onder art. 106 van de oude Grondwet konden ministers hun ambt slechts drie maanden met het kamerlidmaatschap verenigen. In kabinetsformaties die langer dan drie maanden duurden heeft dat wel een rol gespeeld. Nu zijn beide ambten voor de duur van de kabinetsformatie verenigbaar.

12. Zie Romme als geciteerd in H. Daalder (red.), Parlement en Politieke Besluitvorming in Nederland, Alphen aan den Rijn, 1975, p. 28.

13. In 1982 benoemde de koningin het PvdA-kamerlid Van Thijn tot informateur naast de al fungerende informateurs Lubbers en De Koning, omdat de PvdA dat eiste.

14. Deze paragraaf is vooral gebaseerd op verslagen en interviews zoals gepubliceerd in Vrij Nederland, NRC-Handelsblad, en Trouw.